

Phronèsis

VAKBLAD VOOR TOEGEPASTE FILOSOFIE

NUMMER 13 - JAARGANG 3 t € 6,00

Een nieuw vocabulaire in de bestuurskamers

HTF-docent Sjoerd Slagter over de rol van de toegepast filosoof in organisaties

Burgerschap: de wet, de praktische uitvoering en het filosofisch fundament

Redactielid Wilma Mulder over de nieuwe wet 'Actief burgerschap en sociale cohesie'

"Als toegepast filosoof ben je op zoek naar olifantenpaadjes"

Interview met arts en ethica Babette Rump

Inhoud

6

12

31

Artikelen

6 Een nieuw vocabulaire in de bestuurskamers
Door Sjoerd Slagter

12 Burgerschap:
de wet, de praktische uitvoering
en het filosofisch fundament
Door Wilma Mulder

31 Als toegepast filosoof ben
je op zoek naar olifanten-
paadjes
*Interview met arts en ethica
Babette Rump*
Door Alex Passchier

Terugkerende rubrieken

- 4** Voor u gespot
- 17** Column
- 18** Denkertje
- 20** Filmkast
- 22** Boekenplank
- 36** Filosofie op straat

Colofon

Vakblad voor toegepaste filosofie

REDACTIE

Wilma Mulder
Alex Passchier
Isa Wissink (redactiesecretariaat)
Martin Slagter (hoofdredactie a.i.)

EINDREDACTIE

Martin Slagter
Wilma Mulder

REDACTIE-ADRES EN CONTACTGEGEVENS

Akelei 2
4007 TA Tiel
E-mail: info@phronesismagazine.nl
Telefoon: 06-43438008 (Martin Slagter)

UITGAVE

Phronèsis is een uitgave van Hogeschool voor Toegepaste Filosofie (HTF) B.V. en verschijnt drie keer per jaar.

DIRECTIE

Directie van de HTF

VORMGEVING | DRUKWERK

Kevin Leijten
Practicum Printmanagement BV, Soest

AUTEURS NUMMER 13

Henna Doornekamp, Wilma Mulder,
Alex Passchier, Bas Rennings, Marianne
Scheeper, Sjoerd Slagter, Arend
Steunenberg, Sebastiaan Vlamings, Isa
Wissink

FOTO OMSLAG

Jan Dirk van der Burg

ABONNEMENTEN

Een jaarabonnement op
Phronèsis (drie nummers) kost 15 euro.
Losse nummers kosten 6,00 euro.
Een abonnement aanvragen kan via
contact@phronesismagazine.nl

ARTIKELLEN

Wilt u een artikel schrijven voor
Phronèsis? Of wilt u reageren op een
artikel? De redactie ziet uw ideeën,
reacties en brieven graag tegemoet.
U kunt deze sturen naar
redactie@phronesismagazine.nl

ADVERTENTIES

Wilt u adverteren in Phronèsis?
Stuur dan een mail naar
redactie@phronesismagazine.nl

WEBSITE

www.phronesismagazine.nl

Voorwoord

In dit nummer van Phronèsis besteden we uitgebreid aandacht aan de nieuwe wet op het burgerschapsonderwijs, die sinds 1 augustus van dit jaar van kracht is. Ook in de komende twee nummers van deze jaargang zullen we dat doen, want burgerschapsonderwijs ligt ons na het hart. Vooralsnog is de HTF de enige hogeschool in Nederland die voor het vak Burgerschap een onderwijsbevoegdheid mag afgeven. Volgens de nieuwe wet dient elke school vanaf 1 augustus 'actief burgerschap en sociale cohesie op doelgerichte en samenhangende wijze te bevorderen'. Dit vereist vakbekwame en goed opgeleide docenten, betoogt redactielid Wilma Mulder in haar bijdrage.

Meer nog dan in het verleden zullen we in elke uitgave van Phronèsis aandacht besteden aan toegepaste filosofie. Voor elk artikel en elke rubriek geldt als criterium voor plaatsing: wat heeft het

artikel een niet-filosofisch geschoolde professional, die in zijn werk tegen ethische of filosofische vragen aanloopt, concreet te bieden? Wat voor handvatten reikt het deze professional aan om met zijn of haar vragen aan de slag te gaan? Een mooi voorbeeld van zo'n bijdrage is het interview dat redactielid Alex Passchier maakte met arts en ethica Babette Rump. Een ander voorbeeld is het artikel van HTF-docent Sjoerd Slagter, waarin betoogd wordt dat als Shell een toegepast filosoof in de directie had zitten, de recente rechterlijke uitspraak tegen dat bedrijf voorkomen had kunnen worden.

Intussen wordt er hard gewerkt aan de bouw en inrichting van de website van Phronèsis. In de loop van dit najaar gaat deze online. Vanuit de redactie zullen we hier uitvoerig aandacht aan besteden.

Martin Slagter, hoofdredacteur

Martin Slagter

Martin Slagter (1953) studeerde Nederlands en filosofie en is als docent Nederlands, journalistiek en filosofie verbonden geweest aan verschillende scholen en opleidingen, waaronder Hogeschool Utrecht (HBO Recht), de Hogeschool voor Geesteswetenschappen Utrecht en het Instituut voor Filosofie. Hij schrijft met enige regelmaat opiniërende artikelen in de Volkskrant, NRC en Trouw, en is auteur van de veelgebruikte filosofiemethode Leren Filosoferen. Martin Slagter is oprichter en algemeen-directeur van de HTF, en is hier werkzaam als docent Taalvaardigheid en Taalfilosofie.

Een goudvis in de zee

In de verhalenbundel 'Een goudvis in de zee' staan tien verhalen over Baroe. Baroe is kampioen vragen stellen. Of hij nu op een feestje aan het zingen is of aan het zwemmen in een meertje, er dwarrelen altijd vragen door zijn hoofd. Bijzondere vragen zoals: Was de oerknal alleen? Zie jij wat ik zie? Kan de tijd stilstaan? Baroe vindt het lastig om antwoorden te vinden, maar gelukkig denken zijn vrienden, klasgenoten en familie met hem mee.

Hun gedachten zijn zo verrassend dat je vanzelf zin krijgt om na het voorlezen samen verder te denken.

GROTE GEDACHTEN

De vragen van Baroe klinken misschien soms gek maar beroemde filosofen als Wittgenstein, Sartre, Aristoteles, Beauvoir, Nussbaum en Hermen dachten of denken ook over zulke vragen na.

Om dit te laten zien, worden er na elk verhaal van Baroe een paar bekende en minder bekende ideeën genoemd van filosofen van vroeger en nu. Zo kunnen de kinderen – de kleine filosofen – zien hoe groot hun gedachten zijn.

Volgens auteur Fabien van der Ham zijn kinderen de beste filosofen die er zijn. "Jonge kinderen zitten nog niet vast in kennis en durven daarom vrij te redeneren. Door te spelen met gedachten ontdekken kinderen hoe de wereld in elkaar zit." Fabien schrijft filosofische kinderboeken en ontwikkelt spellen waarmee je met kinderen kunt filosoferen. Op haar website www.filosovaardig.nl vind je alle alle materialen én een schat aan inspiratie voor je eigen filosofielessen.

In het volgende nummer van Phronèsis verschijnt een interview met Fabien!

Agenda

Brainwash Festival 2021 Amsterdam 30 en 31 oktober 2021

De grote vragen van dit moment worden voorgelegd aan een grote groep (internationale) filosofen en wetenschappers. Op diverse locaties in Amsterdam. De programma's zijn ook online te volgen.
www.brainwashfestival.nl

Vrijdenkers: van Spinoza tot nu

5 september tot 27 februari

Amsterdam Museum: Kalverstraat 92, Amsterdam.
Tentoonstelling in het Amsterdam Museum. De tentoonstelling legt verbanden tussen hedendaagse gebeurtenissen en historische ontwikkelingen en spoort aan tot reflectie en discussie. In samenwerking met het Humanistisch Verbond.
www.amsterdammuseum.nl

Werelddag voor de Filosofie

Land / gebied: Verenigde Naties (UNESCO)
donderdag 18 november 2021

Wereld Filosofie Dag. Op de derde donderdag van november wordt de 'Werelddag voor de Filosofie' (World Philosophy Day) gevierd, opgericht door UNESCO 'om te reflecteren op het reflecteren'.

Workshop NEMO KennisLink: Moral Machine

11 november 20.00 - 22.00u.

De Studio van NEMO

Oosterdok 2, Amsterdam.

Tijdens deze speelse dialoog van het Moral Design Lab ervaar je hoe algoritmes steeds vaker ethische beslissingen voor ons nemen. Onder leiding van moderator Leon Heuts en diverse experts.

My child: Lebensborn

Een computerspel waarin jij een naoorlogs kind opvoedt

Verhalen over de Tweede Wereldoorlog: we zijn er allemaal mee opgegroeid. Het *Dagboek van Anne Frank*, *Oorlogswinter*, *Soldaat van Oranje* en nog zoveel meer. Verhalen die je diep van binnen kunnen raken. Ook het computerspel *My Child: Lebensborn* vertelt een verhaal. Het spel kwam uit in 2018 en het verhaal wordt verteld via een interactief spel op je telefoon. Het gaat over een oorlogskind, verwekt door een Duitse soldaat bij een Noorse jonge vrouw. Zes jaar na de oorlog is het kind geadopteerd door een alleenstaande moeder. Die moeder ben jij. Aan jou de taak om Klaus (of Karin) op te voeden. Aan het begin staat Klaus te springen om voor het eerst naar school te gaan, nieuwe kinderen te ontmoeten. Maar de werkelijkheid is weerbarstig. Hij wordt uitgesloten vanwe-

ge zijn Duitse genen. Hij krijgt te maken met pestgedrag, haat, wantrouwen en zelfminachting. Hoe ga je daarmee om? Vertel je hem over zijn vader? Zeg je hem om voor zichzelf op te komen of de haat met liefde te bestrijden? Voortdurend krijg je dilemma's voorgeschoteld in de vorm van meerkeuze-opties. Elk antwoord dat je geeft, beïnvloedt het gemoed van je kind. En voortdurend vraag je jezelf af of je het goed doet. Maar wat is eigenlijk goed? Het spel laat het aan jou over om dat te beoordelen. Zelfs als je weinig met computerspellen hebt, is dit spel een aanrader. Anders dan bij een boek of een film ben je actor in het verhaal en zijn de emoties echt de jouwe. En dat komt binnen! **P**

Peter-Paul Verbeek // Bruno Latour // Virginia Eubanks // Marleen Slikker // Anab Jain & Jon Arden // Peter-Paul Verbeek // Bruno Latour // Virginia Eubanks // Marleen Slikker // Anab Jain & Jon Arden // Peter-Paul Verbeek

Down to earth

Lianne Tijhaar

Technologie voor wereldverbeteraars

// Bruno Latour // Virginia Eubanks // Marleen Slikker // Anab Jain & Jon Arden // Peter-Paul Verbeek // Bruno Latour // Virginia Eubanks // Marleen Slikker // Anab Jain & Jon Arden //

Down to earth van Lianne Tijhaar

Hoe creëren we met technologie een nieuwe balans tussen mensen, andere aardbewoners en toekomstige generaties? HTF docent Lianne Tijhaar sprak met filosofen, ontwerpers en kunstenaars die down to earth stilstaan bij wat technologie doet met ons en onze omgeving.

Een nieuw vocabulaire in de bestuurskamers

Over de rol van de Toegepast Filosoof in organisaties

Door: Sjoerd Slagter

We begrijpen niets van de politiek van de laatste decennia als we het vraagstuk van het klimaat niet centraal stellen. Dat is de prikkelende stelling van de Franse filosoof Bruno Latour. Volgens Latour hebben we een nieuw vocabulaire nodig om de uitdagingen van deze tijd succesvol aan te kunnen. Het is de taak van de Toegepast Filosoof ervoor te zorgen dat het nieuwe vocabulaire ingang vindt in de bestuurskamers van nationale en internationale organisaties.

Welke politiek moeten we bedrijven nu de aarde ons ingrijpen in klimaat en leefomgeving beantwoordt met een stijgende zeespiegel, warmterecords en dijken die breken? Welke keuzes moeten beleidsmakers maken nu het er op lijkt dat de aarde niet passief en inert is, maar - in de terminologie van Latour - opstandig is en terugslaat? Voor de bewoners van het Antropoceen, het geologische tijdvak van de mens met als belangrijkste kenmerk het menselijk ingrijpen in de natuur, heeft volgens Latour de oude bestuurscultuur afgedaan. De politieke praktijk van vandaag vraagt om nieuwe concepten en nieuwe woorden: een nieuw vocabulaire.

KORTZICHTIGHEID

De rationele en instrumentele aanpak van het neoliberalisme heeft zijn tijd gehad. De huidige (klimaat)problemen lossen we niet meer op met regelgeving alleen. De politieke en bestuurlijke praktijk heeft er een morele dimensie bij gekregen. Latour brengt de klimaatverandering in verband met de (neoliberale) 'deregulering': de marktwerking en als gevolg daarvan de enorm

toegenomen ongelijkheid. De dreiging van verlies van welvaart ten gevolge van migratiestromen om de gevolgen van de opwarming voor te zijn, heeft volgens Latour geleid tot de huidige kritiek op de globalisering en het verlangen terug te keren naar de bescherming die de natiestaat zou hebben geboden. Het besef te leven op één planeet in één unieke biotoop lijkt verder weg dan ooit. Kortzichtige nationale belangen dreigen het te winnen van het algemeen belang op langere termijn, hetgeen onder meer blijkt uit de verkiezing van populisten als Trump en Orban, en uit de Engelse keuze voor Brexit.

**Het recht op een schoon
milieu is steeds meer een
mensenrecht
aan het worden.**

Dezelfde kortzichtigheid blijkt uit de reactie van de Shell-directie op de gerechtelijke

uitspraak, waarbij de rechter oordeelde dat Shell een zelfstandige verantwoordelijkheid heeft om de klimaatverandering aan te pakken. Direct na het oordeel van de rechter barstte een felle discussie los. Oud-Shell-topman Jeroen van der Veer haalde de KLM erbij en beweerde dat er echt niet minder gevlogen wordt en dat de automobilist gewoon een pomp verder rijdt. Het belangrijkste argument van Shell is dat de rechter er niet over gaat. Shell vindt dat het aan het bedrijf zelf is - en aan niemand anders - om te bepalen hoe het einddoel behaald wordt. Parijs is een akkoord tussen landen, dat geen verplichtingen voor bedrijven schept. En verder is het de consument die de keuze maakt wel of niet de producten van Shell af te nemen.

NIET-MENSEN

Wat de zaak uniek maakt, is dat Shell zich volgens de rechter niet mag verschuilen achter het feit dat landelijke verplichtingen niet voor bedrijven gelden of dat haar consumenten en aandeelhouders geen boodschap hebben aan een snelle terugdringing van CO₂. Volgens de rechter heeft Shell de *morele plicht* om een gevaarlijke klimaatverandering in de toekomst tegen te gaan.

Met name de verwijzing naar mensenrechten blijkt bij milieurechtszaken van belang, zo laat Laura Burgers (2020) in haar proefschrift*

zien. Rechters oordelen streng over het schenden van mensenrechten en daar is sprake van als bijvoorbeeld ten gevolge van de opwarming van de aarde mensen overlijden. Het recht op een schoon milieu is steeds meer een mensenrecht aan het worden. En mensenrechten zijn bij uitstek geschikt om ingeroepen te worden tegen de overheid.

Burgers verdiepte zich voor haar promotie in de rol van de rechtspraak in klimaatzaken. Ze ziet een groeiend besef dat ook de natuur eigen rechten heeft: “In Nieuw-Zeeland zijn al rechten toegekend aan een rivier.” Daarmee raakt Burgers aan de kernboodschap van Latour. In *Wij zijn nooit modern geweest* (1991) beschrijft Latour hoe onze technologie en onze leefomgeving een belangrijk aandeel hebben in de wijze waarop wij de samenleving inrichten en, als direct gevolg daarvan, onze wijze van leven beïnvloeden. In *Het parlement van de dingen* (2020) stelt Latour dat de huidige ecologische realiteit ons dwingt tot een heroverweging van de hiërarchische relatie tussen wetenschap, politiek en bestuur. Wetenschappelijk onderzoek is geen puur theoretische aangelegenheid, maar allereerst een sociale praktijk, waarin belangen een grote rol spelen. Sommige belangen worden goed vertegenwoordigd door invloedrijke woordvoerders, terwijl andere zaken en dingen géén stem hebben. Latour

doelt dan op alle niet-mensen, zoals dieren en bossen, maar ook rivieren en zeeën.

MOREEL VERANTWOORDELIJK

De beleidsmakers van vandaag moeten erkennen dat zowel mensen als niet-mensen van invloed zijn op onze leefwijze en dat wij om die reden daarmee een samenwerking moeten aangaan. In een interview in *Trouw* zegt Latour: “Nederlanders die hun land inrichten met techniek doen hetzelfde als termieten die hun heuvels bouwen. Of je nou een bever bent, een termiet, een vogel of een Nederlander: je bouwt een plaats om te wonen. Het grote verschil zit natuurlijk in de schaal. De manier waarop wij, mensen, onze omgeving bouwen, heeft verwoestende effecten op andere ecosystemen. Daarom heet onze tijd het Antropoceen.”

Latour erkent dat rekening houden met de huidige ecologische realiteit veel vraagt van politici en bestuurders. Als de hele aarde ons levensterrein is, moeten we die aarde in kaart brengen. We moeten beschrijven hoe wij voor ons voortbestaan van de aarde afhankelijk zijn en hoe wij met alle andere aardbewoners samenleven. Zo'n beschrijving levert de kaart waarmee we ons in het ecologisch krachtenveld kunnen oriënteren en die ons helpt om de goede keuzes te maken.

Hoe die kaart er precies uit komt te zien, valt niet eenvoudig te voorspellen. Latour levert daarvoor een filosofische onderbouwing door te wijzen op de rechten van groepen die tot nu toe geen stem hadden en door de morele eis op tafel te leggen verantwoordelijkheid te voelen voor alle niet-mensen. Latour vraagt zich vervolgens af: “Wat het betekent om moreel verantwoordelijk te zijn in deze tijd van het Antropoceen, in de tijd waarin wij het zijn die de aarde vormgeven, terwijl er ondertussen geen duidelijk herkenbaar ‘wij’ is dat met die verantwoordelijkheid kan worden belast?” Zijn filosofische analyse en onderbouwing vragen om een vertaling naar de concrete maatschappelijk praktijk van vandaag met de daarbij behorende bestuurlijke vragen.

Een gesprek agenderen en leiden over complexe praktijkvraagstukken vereist een stevige kennis- basis en heel wat overtui- gingskracht.

GEEN SCHEIDSRECHTER

Hier ligt een belangrijke taak voor de Toegepast Filosoof. Als woordvoerder van ‘Gaia’ (zoals Latour de aarde aanduidt) moet hij of zij opkomen voor de belangen van de aarde en haar bewoners, en het gesprek aangaan met politici en andere beslissers over een nieuwe vorm van politiek en een nieuwe vorm van organiseren. De Toegepast Filosoof moet deelnemen aan rondetafelbijeenkomsten en binnendringen in de bestuurskamers van kleine en grote organisaties. Dat zal lang niet altijd gemakkelijk gaan en eenmaal binnen wachten lastige gesprekken over conflicterende belangen met bestuurders en beslissers, die niet gewend zijn op deze manier ter verantwoording te worden geroepen. Een gesprek agenderen en leiden over zulke complexe praktijkvraagstukken vereist een stevige kennisbasis en heel wat overtuigingskracht.

Het gesprek agenderen over de morele dimensies van de klimaatcrisis roept al gauw verzet op. In navolging van klimaatsceptici, die graag twijfel zaaien over de gehanteerd data en computermodellen, nuanceren bestuurders en politici graag de voorspellingen of bagatelliseren hun eigen rol. Zolang de uitkomsten niet onomstotelijk vaststaan, behoeven we nog niet te handelen, zo betogen zij. Latour typeert deze denkwijze als een ‘rationele actietheorie’: we komen pas in actie als alle kennis over een probleem voor handen is. De Toegepast Filosoof dreigt terecht te komen tussen de belangen van de klimaatsceptici en van diegenen die vinden dat uitstel van handelen geen optie is. Nietsdoen of in actie komen: in beide gevallen

gaat het om bestuurlijke keuzes. Er is geen scheidsrechter die bepaalt wie er gelijk heeft.

De onderbouwing van de rechterlijke uitspraak in de Shell-zaak lijkt naar deze patstelling te verwijzen. Zo betoogde de rechter dat we niet kunnen wachten tot iedereen overtuigd is. Voor iedere politicus, bestuurder en burger geldt dat we nú moeten kiezen en dat we over die keuze verantwoording moeten afleggen. In zijn uitspraak wijst de rechter op onze morele plicht om zorg te dragen voor groepen die wel geraakt worden door het verslechterende milieu, maar die geen stem hebben binnen de huidige democratische rechtsstaat, zoals toekomstige generaties, mensen in andere landen, dieren, planten en dingen.

HUICHELACHTIG

Toch blijft de rol van de rechter in klimaatzaken controversieel. Mag de rechter iets zeggen over het milieu of is dat exclusief een taak voor politici en bestuurders? Veel juristen zijn van mening dat de rechter veel te ver is gegaan toen hij aan het einde van 2020 de Nederlandse staat dwong de uitstoot van broeikasgasen met 25 procent te verminderen ten opzichte van 1990. Zij vinden het milieu een zaak voor de politiek, waar de rechter zich niet mee moet bemoeien.

Rechtsfilosoof Asfan Ellian betoogt in *Trouw* dat de tussenkomst van de rechter geen goede zaak is, omdat politieke uitspraken de samenleving uit evenwicht trekken. Hoewel de overheid deze tussenkomst misschien zelf over zich heeft afgeroepen, door zich niet aan afspraken te houden,

hoort een rechter zich daar toch niet over uit te spreken. Ellian wijst op de bredere taak van de overheid: “De staat dient de balans te bewaren. Waar moet ze de inwilliging van de Urgenda-eis van betalen? Dat vraagt om afgewogen keuzes. Als we, om eens een keus te noemen, een flinke bezuiniging op de gezondheidszorg doorvoeren, dan kost dat levens - en dat is meteen in strijd met het recht op leven. Vergeet niet dat klimaat niet het enige onderwerp is dat telt. Als rechters opdrachten gaan uitdelen aan kabinetten en organisaties gaan ze op de stoel van het parlement zitten; ze trekken zo de samenleving uit het lood”.

De Toegepast Filosoof heeft de ongemakkelijke taak om Shell duidelijk te maken dat het wel klopt wat het bedrijf doet, maar dat het niet deugt.

Jellian wijst op nog een ander effect van het inschakelen van rechters bij wat in principe politieke keuzes zijn. De politiek houdt zijn handen schoon door te wachten tot het moment dat een rechterlijke uitspraak de staat dwingt. Ellian noemt dat huichelachtig. De cynische werkelijkheid is dat aarzelende politici en actievoerders elkaar ontmoeten in de rechtszaal. Beleidsmakers ontlopen op deze wijze hun eigen verantwoordelijkheid.

NORMATIEVE PROFESSIONALS

Kennelijk is het nog steeds nodig om politici en bestuurders te wijzen op de plicht om verantwoordelijkheid te nemen voor de klimaatcrisis. De Shell-leiding mag zich niet langer verschuilen achter het feit dat zij zich netjes aan het Parijs-akkoord houdt. Ze moet gewezen worden op het feit dat zorg dragen voor toekomstige generaties een morele plicht van het bedrijf zelf is. Bestuurders dat besef bijbrengen, is precies de taak van de Toegepast Filosoof. Hij of zij heeft de ongemakkelijke taak om Shell duidelijk te maken dat het wel klopt wat het bedrijf doet, maar dat het niet deugt.

De druk om de klimaatverandering serieus te nemen, moet het Shell-bestuur niet van buiten krijgen, maar dient onderdeel te zijn van de eigen bedrijfscultuur. Intern moet het besef doordringen dat bedrijven hun voortbestaan doordat zij zich netjes aan voorschriften houden, maar dat het recht op overleven van toekomstige generaties een morele plicht voor het bedrijf betekent.

De rol van de Toegepast Filosoof hierbij is zeker geen gemakkelijke. Zo moet hij in staat

zijn om met medewerkers in debat te gaan over morele standaarden en - in interactie met anderen - nieuwe kennis en nieuwe procedures ontwerpen. Hij moet oordelen kunnen formuleren en keuzes motiveren op grond van onvolledige of beperkte informatie. Om het heden te vernieuwen, gebruikt hij zijn verbeeldingskracht over de toekomst. Hij beschouwt praktijkvraagstukken vanuit een metaperspectief, geeft input voor transfers naar andere praktijken en bewerkstelligt zo praktijkinnovaties.

De complexiteit van de klimaatcrisis vraagt om een nieuw soort professional. Normatieve professionals handelen vanuit moreel besef, houden daarbij rekening met sociaal-maatschappelijke en ethische verantwoordelijkheden en zijn in staat hun adviezen duidelijk en ondubbelzinnig over te brengen op de politici, bestuurders en belangengroepen van vandaag. Met andere woorden: de politiek en het bedrijfsleven kunnen niet langer zonder de Toegepast Filosoof. P

* Laura Burgers Justitia, *the People's Power and Mother Earth*.
Faculty of Law, Universiteit van Amsterdam, 2020.

Sjoerd Slagter

Sjoerd Slagter (1947) studeerde biologie en filosofie. Van 2006 tot 2013 was hij voorzitter van de VO-raad, de koepelorganisatie van het voortgezet onderwijs. Eerder was hij voorzitter van het College van Bestuur van Stichting Scholengroep Christelijk Onderwijs Zwolle/Kampen/Dronten, voorzitter van de centrale directie van het Agnieten College en voorzitter van de directieraad van ASA-Amersfoort. Hij is medeauteur van de veelgebruikte filosofiemethode Leren Filosoferen.

Burgerschap: de wet, de praktische uitvoering en het filosofisch fundament

Door: Wilma Mulder

Burgerschapsonderwijs is al een aantal jaren in ontwikkeling. De eerste wetteksten waarin eisen aan burgerschapsonderwijs worden gesteld, stammen uit 2006. Gezien het feit dat de formuleringen in die teksten te weinig verplichtend en voor teveel interpretaties vatbaar waren, heeft minister Slob van Onderwijs een nieuwe wettekst opgesteld.

Per 1 augustus 2021 is het nieuwe wetsartikel over actief burgerschap en sociale cohesie in werking getreden. De desbetreffende tekst - voor het VO is dit Artikel 17 - maakt onderdeel uit van de Wet op het Voortgezet Onderwijs (WVO). Deze wet, ook wel bekend onder de naam 'Mammoetwet', is ingegaan op 1 augustus 1968 en kent inmiddels honderden wijzigingen, waarvan de 'burgerschapswet' de meest recente is.

DE WETTEKST

Artikel 17. Actief burgerschap en sociale cohesie, Wet op het Voortgezet Onderwijs

1. Het onderwijs bevordert actief burgerschap en sociale cohesie op doelgerichte en samenhangende wijze, waarbij het onderwijs zich in ieder geval herkenbaar richt op:

- a. het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens, en het handelen naar deze basiswaarden op school;
- b. het ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de pluriforme, democratische Nederlandse samenleving;
- c. het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in gods dienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid alsmede de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden.

2. Het bevoegd gezag draagt zorg voor een schoolcultuur die in overeenstemming is met de waarden, bedoeld in het eerste lid, onderdeel a, creëert een omgeving waarin leerlingen worden gestimuleerd actief te oefenen met de omgang met en het handelen naar deze waarden en draagt voorts zorg voor een omgeving waarin leerlingen en personeel zich veilig en geaccepteerd weten, ongeacht de in het eerste lid, onder c, genoemde verschillen.

(De wettelijke verplichtingen op het gebied van burgerschap en sociale cohesie gelden ook voor andere vormen van onderwijs. E.e.a. is te vinden op www.wetten.overheid.nl.)

PHRONÈSIS - DRIELUIK OVER BURGERSCHAPSONDERWIJS

De Hogeschool voor Toegepaste Filosofie (HTF), afstudeerrichting onderwijs, leidt op tot tweedegraads docent Filosofie en Burgerschap. Dat houdt in dat je met dit diploma op zak 'Bachelor of Education (BEd)' bent en les mag geven in de vakken filosofie en in burgerschap aan de eerste drie klassen van de havo en het vwo, het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs, het beroepsonderwijs, de volwasseneneducatie en het praktijkonderwijs. De HTF is voorsnag de enige hbo-instelling in Nederland die geaccrediteerd is om een onderwijsbevoegdheid in burgerschapsonderwijs te verstrekken.

In Phronèsis, het vakblad voor toegepaste filosofie van de HTF, besteden we in deze en de komende twee edities bijzondere aandacht aan burgerschapsonderwijs. Dit drieluik is bestemd voor onderwijsprofessionals in het funderend onderwijs en biedt overzicht in de wettelijke verplichtingen en de (on)mogelijkheden bij de praktische uitvoering. Ook wordt het filosofisch fundament verkend: de gedachten, normen en waarden die de vormgeving van burgerschapsonderwijs bepalen.

UITDAGENDE OPDRACHT

Wat in WVO Artikel 17 met een paar regels wordt geschetst, bevat een wereld aan begrippen die erg lastig naar de concrete onderwijspraktijk zijn te vertalen. De opdracht is veelomvattend en stelt bijzondere eisen aan scholen en docenten. Want, zoals in de verduidelijkende tekst van de Onderwijsinspectie staat, betekent de burgerschapsopdracht voor scholen:

Het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en het (op school) handelen vanuit deze waarden (...). Dat basiswaarden bevorderd moeten worden, impliceert dat andere uitingen van de school daarmee niet in strijd mogen zijn. De kern van de basiswaarden van de de-

mocratische rechtsstaat omvat vrijheid van meningsuiting, het gelijkheidsbeginsel, begrip, verdraagzaamheid, het afwijzen van onverdraagzaamheid en discriminatie, en autonomie & verantwoordelijkheidsbesef. (zie: <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/burgerschap/wettelijke-opdracht>)

Verder geeft de Onderwijsinspectie aan dat scholen hun leerlingen sociale en maatschappelijke competenties moeten meegeven die passen bij de denominatie van de school én recht doen aan de kerndoelen in het sociale domein. Dit alles moet bereikt worden door op school te oefenen in een veilige omgeving. Bovendien moeten de activiteiten doelgericht zijn en de opbrengst meetbaar. Kortom: een uitdagende opdracht.

DOORLOPENDE LEERLIJN

Om de zaken nog verder te compliceren: burgerschap is geen zelfstandig vak (behalve in het mbo). Binnen het funderend onderwijs kent burgerschap geen kerndoelen en is het geen examenvak. Wel dienen scholen burgerschapsonderwijs in een doelgerichte doorlopende leerlijn aan te bieden en de resultaten te meten. De Onderwijsinspectie verwoordt dit als volgt:

- › *Het burgerschapsonderwijs moet doelgericht zijn. Dat betekent dat concrete leerdoelen nodig zijn, waarin zichtbaar is welke competenties de school met het onderwijs nastreeft.*
- › *Het burgerschapsonderwijs moet samenhangend zijn. Dat betekent dat er een logische opbouw is, waarin de verschillende onderdelen in samenhang worden aangeboden.*
- › *De eis dat het burgerschapsonderwijs herkenbaar moet zijn, betekent dat het onderwijsaanbod zoals de school dat zegt te willen geven zichtbaar is in de praktijk.*
- › *Dat het onderwijs doelgericht moet zijn, betekent ook dat inzicht nodig is in de resultaten van het onderwijs. Dat betekent dat van scholen wordt gevraagd de leerresultaten voor burgerschap in kaart te brengen, zodat kan worden nagegaan of de leerdoelen worden gerealiseerd.*

'VRIJHEID VAN ONDERWIJS' 19E EEUWS BEELD IN BELGIË
© FOTO: MICHELD B, PUBLIC DOMAIN, VIA WIKIMEDIA COMMONS

GEZAMENLIJKE INSPANNING

De vertaling van de burgerschapsopdracht naar de concrete onderwijspraktijk vindt plaats op verschillende plekken en is een gezamenlijke inspanning van schoolbestuur, leerkrachten en andere onderwijsprofessionals, leerlingen(raad), ouderraad en idealiter ook de wijk en andere externe partijen.

Een aantal praktische zaken om mee aan de slag te gaan, zijn:

Inventarisatie

Een eerste stap die in de meeste gevallen gelijk leidt tot resultaat en een positieve ervaring, is om te bekijken wat er binnen je school al gebeurt op burgerschapsgebied. Ook al is burgerschap dan niet als vak ingebed in het curriculum, tal van activiteiten of onderdelen van lessen voldoen al wel aan de wettelijke opdracht. Vaak informeel, niet altijd goed beschreven, niet altijd duidelijk terug te vinden in visie, missie en schoolplan, maar de aandacht voor burgerschapsvorming is meestal al op verschillende plekken aanwezig. Het benoemen en waar nodig formaliseren van wat er al is, leidt tot meer kennis en meer draagvlak bij zowel medewerkers als leerlingen.

Visie

De school dient een visie op burgerschap te hebben en beschrijft deze o.a. in het schoolplan en in de communicatie met (externe) belanghebbenden.

Vakoverstijgende communicatie

Burgerschap is interdisciplinair, dus moet er op elke school een structuur zijn waarbinnen docenten van elkaar weten wie aandacht besteedt aan welke onderdelen.

Doorlopende leerlijn

Burgerschap moet als doorlopende leerlijn in het curriculum opgenomen worden en resultaten dienen gemeten te worden. Burgerschap wordt integraal aangeboden binnen de bestaande vakken. Wat ga je behandelen in welke vakken?

School als oefenplaats

Burgerschap dient geoefend te worden.

Hoe geef je dit in de praktijk vorm?

Lesmateriaal

Wat gebruik je in de les? Welke materiaal is er al? Wat ga je zelf ontwikkelen?

Eigenaarschap

Hoe betrek je de leerlingen en vergroot je hun eigenaarschap?

Kennis en kunde

Beschikken docenten over voldoende capaciteit, of is bijscholing op bijvoorbeeld gesprekstechnieken benodigd?

Het bovenstaande is uiteraard niet compleet, maar op hoofdlijnen zijn dit de zaken waar je als school (verder) mee aan de slag kunt gaan. Er zijn diverse onderwijsprofessionals die hierbij kunnen helpen. Zo heeft de VO-raad een quickscan ontwikkeld die je kunt gebruiken bij je inventarisatie. Bram Eidhof en Samira Bouchibti hebben allebei een 'must read' geschreven voor iedereen die zich met burgerschap bezighoudt. Het *Handboek Burgerschapsonderwijs* voor het voortgezet onderwijs van Eidhof is gratis online beschikbaar en staat vol met praktische tips voor zinvolle burgerschapslessen. Bouchibti schreef het boek *Nederland is van ons allemaal*, dat de Nederlandse grondwet als uitgangspunt neemt. Wie meer wil weten over wereldburgerschap, duurzaamheid en sociale inclusie, kan terecht bij Miguel Heilbron van de Fawaka Ondernemersschool in Amsterdam. En zo zijn er nog veel meer mensen en middelen die kunnen bijdragen aan het verder vormgeven van burgerschapsonderwijs. In de volgende twee edities van Phronèsis besteden we hier uitgebreid aandacht aan.

FILOSOFISCH FUNDAMENT

Burgerschap is een vakoverstijgende vorm van onderwijs waarbij kennis, vaardigheden en houding op het gebied van burgerschap op allerlei manieren worden onderwezen en geoefend. Wát je als onderwijsinstelling aanbiedt, is vrij en mogen scholen volgens de eigen levensbeschouwelijke visie inkleuren, mits dit binnen het wettelijke kader blijft. Burgerschapsonderwijs op de ene school kan er dus heel anders uitzien dan op een andere school. Er is echter een duidelijk ankerpunt, dat volgens de nieuwe wet actief bevorderd moet worden: het bijbrengen van kennis van en respect voor de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet. De universeel geldende rechten en vrijheden van de mens, en het handelen naar deze basiswaarden op school, zullen in elke vorm van burgerschapsonderwijs een plaats moeten krijgen. Maar daarmee is burgerschapsonderwijs niet hetzelfde als een lessenserie staatsinrichting of maatschappijleer.

Handboek Burgerschap voor het voortgezet onderwijs van Bram Eidhof
www.bureaucommonground.nl

Martin Slagter, docent en oprichter Hogeschool voor Toegepaste Filosofie, pleit ervoor om in het burgerschapsonderwijs jongeren actief en betrokken te laten nadenken over een rechtvaardige samenleving. In *Bij de les*, het magazine voor onderwijsbegeleiders in vo en mbo, zegt Slagter:

Goed burgerschapsonderwijs betekent dat jongeren de waarden waarop onze democratie en rechtsstaat zijn gebaseerd, internaliseren: zich daadwerkelijk eigen maken. Ze moeten niet alleen wéten wat democratie inhoudt, maar daadwerkelijk democraat wórden. Een goede manier om dat te bereiken, is de socratische gespreksmethode. In een socratisch gesprek gaat het niet om debat en discussie, maar om een dialoog: een gezamenlijk intellectueel onderzoek naar onderliggende waarden, waarbij hardop wordt nagedacht en foute antwoorden niet bestaan.

De filosofische insteek van burgerschapsonderwijs die hier bepleit wordt, staat centraal in de derde aflevering van het Phronèsis drieluik over burgerschapsonderwijs. P

Wilma Mulder

Wilma Mulder is auteur en eigenaar van uitgeverij Taleswapper. Ze maakt spellen, boeken en educatieve materialen gericht op ontmoeting en dialoog. Vanaf 2019 studeert ze bij de HTF, hoofdrichting Onderwijs, met speciale aandacht voor Burgerschap en Bildung.

Praktische filosofie van het verdwalen

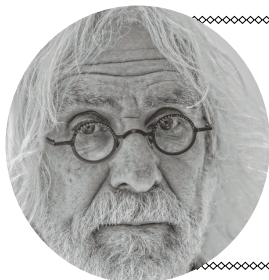
Door: Arend Steunenbergh

Het afgelopen jaar waren gezondheid en virus druk besproken onderwerpen, wc-papier en zorgvuldige morele afwegingen al snel schaarse goederen. In plaats van de ratio leken volkse paniek en bestuurlijke onkunde de belangrijkste drijfveren van het handelen. Voor hun eigen bestwil werden bejaarden zonder vorm van proces in hun tehuis opgesloten en brave jongeren van school gestuurd zonder dat ze zich misdragen hadden. Voetbalhooligans werden door radeloze bestuurders gepromoveerd tot helpers in het handhaven van het wettelijk gezag. Redelose kerkgangers, die aardse besmettingsregels aan hun laars laptten, werden uit onmacht ongemoeid gelaten. Het virus leek naast het immuunsysteem ook het rationele en morele denken aan te tasten. Zoetjesaan raakte iedereen het spoor van morele afwegingen bijster. Iedereen verwaalde in het zelfgecreëerde labyrint.

Veel mensen denken dat een labyrint een pretparkattractie is waarbij je een kaartje voor de uitgang kunt kopen. Zij denken dat, als je je in de nesten hebt gewerkt, een technologische oplossing volstaat. De toeristische prietpraat van deze nepreizigers moeten we ten diepste wantrouwen. Een labyrint heeft geen routekaart naar de uitgang. In elke crisis komen onverwachte

vragen naar boven en iedere stap zonder morele oriëntatie leidt dieper het doolhof in.

Als je verwaalt, zegt Descartes, moet je vooral rationeel blijven denken. Wie zo snel mogelijk uit een doolhof wil komen, moet vertrouwen op de ondubbelzinnige taal van de wiskunde. Gewoon in een rechte lijn blijven lopen, tot je de rand van het doolhof bereikt, is zijn advies. Oud-Denker des Vaderlands René ten Bos gelooft niet in deze allesoverheersende rol van de ratio. Wie gedesoriënteerd is en krampachtig probeert een rechte lijn te volgen, loopt na een tijdje in cirkels. Als je verwaald bent, stelt Ten Bos, moet je je zintuigen gebruiken, rustig nadenken en de omgeving leren kennen. *Bushcrafters* hebben een praktische strategie ontwikkeld. De uitgang van een doolhof kun je pas vinden als je weet hoe de wegen lopen. Er is geen andere uitweg dan het gehele labyrint systematisch onderzoeken! Met een door het mondkapje beslagen bril in paniek een willekeurig pad inslaan, is niet de juiste strategie. Het is beter je met een open blik te oriënteren in het morele labyrint om daarna de wegen te vinden die je naar de uitgang kunnen leiden. P

Arend Steunenbergh

Arend studeerde slavistiek aan de Universiteit van Amsterdam met als hoofdvak Russisch en als bijvak Tsjechisch. Hij studeerde een jaar Russisch aan de universiteit van St. Petersburg en heeft o.a. onderwijsprojecten begeleid in Bulgarije.

**“Laat burgerschapsonder-
wijs genoeg ruimte voor
denkende burgers?”**

Uit de filmkast

Stalker - een film als een meditatieve ervaring

Door: Henna Doornekamp

Een gids vertrekt samen met een schrijver en een wetenschapper naar de Verboden Zone. Het is een mystieke, raadselachtige reis, waar natuurwetten niet lijken te gelden. In de Zone bevindt zich een kamer waar je diepst gekoesterde wensen werkelijkheid kunnen worden. De kamer reageert op je diepste staat van zijn. Maar ken je dat wezen eigenlijk wel? Wat is jouw onbewuste diepste zijn? Tijdens de reis wordt er door de gids, de schrijver en de wetenschapper gediscussieerd over het doel van het leven, geloven, het doel van kunst en wetenschap, en over ieders eigenwaarde.

Ik installeer me in het tuinhuis. Dit is mijn *she shed*: het vrouwelijke equivalent van de man cave. Voor de derde keer ga ik de film *Stalker* kijken. Ik weet nog goed dat ik deze film voor de eerste keer zag. Ik werd gegrepen door de schoonheid van de beelden, de traagheid, die je dwingt tot innerlijke verstillen en het mystieke, ongrijpbare verhaal. Je

zou zeggen dat als je een film al twee keer gezien hebt, je dan wel doorhebt waar die precies over gaat. Niets is minder waar voor mij.

SENSITIEF GEFILMD

Ik bezit twee boeken vol prachtige foto's van Henk van Rensbergen, een Urban Exploring-fotograaf. In zijn boek staan prachtige foto's van desolate gebouwen, zoals fabriekspanden, woonhuizen en ziekenhuizen. De foto's wekken stevast een melancholisch gevoel op. Ik zie schoonheid en vergankelijkheid, tijd en tijdloosheid. De foto blijft hetzelfde en toch zie en voel je steeds iets anders. Zo ervaar ik *Stalker* ook. Verschillende scènes, die grotendeels zijn opgenomen in een verlaten chemische fabriek, zijn zorgvuldig en sensitief gefilmd. Een deurpost lijkt als een passe-partout om het beeld heen te staan, een verlaten huis kijkt je met een lege blik aan en lost vervolgens op in de mist. Alleen al omdat het een cinematografisch kunstwerk is, wil je deze film vaker zien.

METGEZELLEN VAN DE DOOD

Dan de verhalen, de mijmeringen, de poëzie. Ik ben de laatste om te beweren dat ik de film helemaal snap. Dat maakte me eerst onzeker. Ben ik misschien niet slim genoeg om deze film te doorgronden? Misschien ken je het wel van een museumbezoek. Je kijkt naar een kunstwerk dat twijfel, onduidelijkheid of zelfs onrust oproept. Wat bedoelt de kunstenaar hier nou? Ben ik de enige die 'het' niet ziet, terwijl de mensen om je heen bevestigend knikkend, het concept volledig lijken te begrijpen? Mijn onzekerheid heeft plaatsgemaakt voor zekerheid. Ik geloof niet dat de film bedoeld is om volledig te doorgronden, maar om steeds opnieuw bekeken te worden. Zoals een schilderij waar je elke keer nieuwe dingen in ziet, omdat wat je ziet sterk afhankelijk is van de blik waar je op dat moment mee kijkt.

Deze keer word ik geraakt door de monoloog over teerheid en sensitiviteit. Een mens is bij de

© FOTO: STALKER - ANDREJ TARKOVSKI

geboorte zwak en sensitief, we sterven sterk en ongevoelig. Een boom is als hij klein is, teer en buigzaam, en als hij sterft, stijf en ruw. Stijfheid en kracht zijn metgezellen van de dood. Lenigheid en krachteloosheid drukken de frisheid van het leven uit. Wat hard geworden is, zal niet overwinnen. Ik moet daarbij denken aan de filosofie, maar ook aan mijn eigen sensitiviteit, die ik soms zo kan verachten.

MEDITATIEVE ERVARING

Lenigheid in denken draagt bij aan de frisheid en de dynamiek van het leven. Geen stijfheid en ruwheid, maar een lenige en sensitieve blik leidt tot wijsheid en verwondering. En in kwetsbaarheid en gevoeligheid ligt juist kracht. Niet iets om te verachten, ook al lijkt het harde geluid van overtuigd zijn van je eigen gelijk en spierballentaal vaker gewaardeerd te worden. De film doorgronden is geen doel op zich, maar begrip ontstaat als het juiste beeld of de juiste woorden je op het juiste moment raken. Wat zal ik een vierde keer kijken ontdekken?

Geef je je over aan de traagheid van deze film, dan zul je een bijna meditatieve ervaring hebben, waarin je ontvankelijk wordt voor alle schoonheid en esthetiek. De prachtige monologen en dialogen in harmonie met de beelden zullen steeds nieuwe denksporen aanboren. Hoe omschrijf je met de juiste woorden zo'n cinematografisch kunstwerk? Niet. Dat moet je gewoon zelf ervaren. P

HENNA DOORNEKAMP

Henna is tweedejaars student aan de HTF in de richting van Toegepast Filosoof en werkt daarnaast twee dagen per week. In haar vrije tijd luistert ze graag podcasts van onder andere: Parel Radio, DOCS en de ISWW. Daarnaast leest ze graag. Net uitgelezen: De Wetten van Connie Palmen. Op dit moment op het nachtkastje: 1984 van George Orwell

Een boek dat ervaren moet worden

Over *Piranesi* van Susanna Clarke

Door: Isa Wissink

Op acht september 2021 won Susanna Clarke de Women's Prize for Fiction, een internationale literatuurprijs voor vrouwen, met haar tweede boek *Piranesi*. Het boek kwam uit in september 2020 en werd door een van de juryleden beschreven als *"a truly original, unexpected flight of fancy which melds genres and challenges preconceptions about what books should be."*

Waar *Piranesi* over gaat, is moeilijk te beschrijven zonder al te veel weg te geven. Het mysterie ontrafelt zich in een insulaire wereld die bestaat uit brede gangen en grote hallen met marmeren standbeelden, omringd door de zee. Onze hoofdpersoon, Piranesi, is ervan overtuigd dat hij en zijn collega de enige bewoners zijn van deze wereld, tot hij op een dag een geschreven boodschap vindt en hij begint te twijfelen aan wie of wat hij kan vertrouwen.

DE ANDER

In de benaming van Piranesi's enige medemens komen de eerste filosofische thema's naar voren. Het boek neemt de vorm aan van Piranesi's persoonlijke verslagen, die hij vastlegt in zijn logboek. In deze versla-

gen refereert hij aan zijn collega en enige vriend als de Ander, de Not-Me. Hegel introduceerde het concept van *Andersheit* als onderdeel van het zelfbewustzijn: onszelf in relatie tot andere mensen. Piranesi is in de veronderstelling dat hij en zijn collega de enige levende mensen in deze wereld zijn en begrijpt zichzelf vooral in relatie tot hem. Zijn eigendommen, zijn kennis en zelfs zijn naam zijn door de Ander gegeven.

IDEEËNLEER

De echte magie van *Piranesi* ligt echter in de wereld zelf en hoe deze beschreven wordt door haar bewoner. Het verhaal speelt met de Ideeënleer van Plato en zijn allegorie van de grot door middel van de

© FOTO: HARTMUT TOBIES

standbeelden, die personen en dieren afbeelden die Piranesi nog nooit in de werkelijkheid heeft waargenomen. De gangen en zalen kunnen gezien worden als een uitbreiding voor Plato's metafoor, terwijl de standbeelden een belichaming zijn van de Ideeën. De wereld waar Piranesi in leeft, is zijn grot en de komst van de vreemde boodschap is het begin van zijn anamnese.

Piranesi is een boek dat ervaren moet worden. Clarke is een immens getalenteerde auteur die in slechts 250 pagina's een uiterst bijzondere wereld weet te creëren en een mysterie weet te vertellen dat zich woord voor woord aan de lezer onthult. *Piranesi* is een briljante en sympathieke hoofdpersoon, die het makkelijk maakt om vanaf de eerste pagina verliefd op te worden. Het is een ervaring die de lezer achterlaat met een hernieuwde waardering voor de schoonheden van onze wereld. **P**

Isa Wissink

Isa is een filosofiestudent bij Tilburg University. Ze is vooral geïnteresseerd in sociaal-maatschappelijke filosofie en is momenteel bezig met de master Philosophy of Humanity and Culture.

Winnaar essaywedstrijd voor de Week van de Kinderfilosofie

Door: Marianne Scheeper

Dit jaar werd tijdens de Maand van de Filosofie voor het eerst ook een 'Week van de Kinderfilosofie' georganiseerd. Het doel van deze week is om filosoferen met kinderen bij een breed publiek onder de aandacht te brengen. In een maatschappij waarin prestatiedruk zelfs voor jonge kinderen al voelbaar is, is filosoferen een welkome oase: bijdragen aan een filosofisch onderzoek worden niet beoordeeld en er is nooit één juist antwoord in de wereld van de kinderfilosofie.

In een filosofisch gesprek leren kinderen onderzoeken, luisteren, een open houding aan te nemen, kritisch en logisch te denken, en samen verder te komen in een 'denkonderzoek'. Dit zijn stuk voor stuk

vaardigheden die voorwaardelijk zijn om als volwaardig burger mee te kunnen doen in een democratische maatschappij. Bovendien is filosoferen uitdagend, leuk en houdt het de kinderlijke verwondering levend. Tijdens filosoferen denken kinderen met elkaar na over uiteenlopende onderwerpen. Deze eerste Week van de Kinderfilosofie was het thema 'natuur'. Gedurende de week en met name tijdens de Nacht van de Filosofie in Den Haag waren er verschillende activiteiten op scholen en in de natuur. Vragen die deelnemende kinderen zich stelden, waren: Waar houdt natuur op? Heeft de natuur een eigen mening? Zijn mensen natuur? Hebben planten en dieren rechten?

De jury

De Week van de Kinderfilosofie organiseerde in samenwerking met Phronèsis en de HTF een essaywedstrijd voor de lezers en HTF-studenten. De aankondiging stond in het vorige nummer van Phronèsis. De opdracht was het schrijven van een essay waarbij de thema's 'kinderfilosofie' en 'natuur' met elkaar verbonden werden. De hoofdprijs was een boekenbon van honderd euro en plaatsing van het be kroonde essay in de volgende editie van Phronèsis.

De ingezonden essays werden beoordeeld door twee recent aan de HTF afgestudeerde filosofen: Bo Kok en Marianne Scheeper. Kok specialiseerde zich in haar afstudeeronderzoek in de kinderfilosofie; zij is tekstschrijver, blogt op haar eigen site www.boisme.nl en werkt sinds dit schooljaar als kinderfilosoof op een basisschool in Purmerend. Scheeper is vlak voor de zomer afgestudeerd op de digitale transformatie in de bouw- en infrasector; daarnaast filosofeert zij wekelijks met onder

andere kinderen via haar bedrijf *Filosoferen in de Klas*; zij is programmamanager van de Week van de Kinderfilosofie en bestuurslid van de Stichting Promotie en Publiciteit Kinderfilosofie (zie kader).

De winnaar

De jury koos het essay 'Hoe onze kinderen de wereld kunnen redden' van Sebastiaan Vlamings als winnend verhaal. Opvallend vond de jury hoe Vlamings de metafoor van bijen in zijn essay gebruikt. Hij legt daarmee een relatie tussen de natuur en kinderen kritisch laten denken. Ook wist Sebastiaan volgens de jury een link te leggen met de hedendaagse problematische verhouding tussen mens en natuur, zonder dat het essay een aanklacht werd. P

STICHTING PROMOTIE EN PUBLICITEIT KINDERFILOSOFIE

Om kinderfilosofie te bevorderen is inmiddels ook een stichting opgericht: de Stichting Promotie en Publiciteit Kinderfilosofie. Martin Slagter, directeur en één van de oprichters van de HTF, is voorzitter van deze stichting. De stichting wil met het organiseren van activiteiten een grotere bekendheid creëren rondom kinderfilosofie, zodat enerzijds meer mensen zich willen kwalificeren om met kinderen te kunnen filosoferen en er anderzijds vanuit onderwijs en andere instellingen meer vraag komt naar kinderfilosofie.

Naast de Week van de Kinderfilosofie organiseert of faciliteert de stichting andere activiteiten die bijdragen aan de bekendheid van kinderfilosofie bij diverse doelgroepen. Meer informatie: www.weekvandekinderfilosofie.nl.

Stichting Promotie en Publiciteit
**kinder
filosofie**

Hoe onze kinderen de wereld kunnen redden

Door: Sebastiaan Vlamings (Tweedejaars student aan de Hogeschool voor Toegepaste Filosofie)

Enige tijd geleden had ik het genoegen een jaar te helpen bij een startende imkerij Bijenbaas. De tochten naar het bos, in de frisse lucht en met aandacht en liefde voor ‘onze’ bijenvolken hadden een merkbaar positief effect op mijn gemoedstoestand. In de natuur vind ik rust. In de natuur mag ik gewoon zijn, want de natuur oordeelt niet, doet enkel wat ‘in haar natuur’ ligt. Deze bevrijdende sfeer, weg van mijn en andermans oordeel, werkte ontspannend. Bovendien heeft dat jaar aandachtig werken met bijen me heerlijke inzichten gegeven over de natuur en over ons mens-zijn.

Zo leerden de bijen me het belang van wederkerigheid, wil je je eigen ecosysteem in stand houden. Ze leerden me dat het prima mogelijk is met tienduizenden op een kluitje te leven en te werken, zonder al te veel regels. Ze leerden me wat ‘dienend leiderschap’ en ‘democratie’ nou eigenlijk echt betekenen en wat de noodzakelijke voorwaarden daarvoor zijn. De bijen, net als al het leven, hebben één simpel doel: gedijen. Bovendien hebben ze geen ego. Dus de koningin gaat niet op slinkse wijzen om haar plaats strijden wanneer ze niet meer in staat is het doel van het groeiende volk te dienen. Het volk weet dat, en zorgt zelf voor de opvolging. De werkbij vindt niet dat hij te veel talent heeft om enkel de honingraat schoon te houden.

PUBERAAL KIND

Nu hebben wij mensen zo’n ego wel en het dient zo nu en dan ook ergens toe. Bovendien is het wegwerken ervan een uitzonderlijke lastige, dan wel onmogelijke taak. Wel kunnen we het af en toe opzij zetten. Dat laatste zal ons samen werken en leven vaak een stuk makkelijker maken. Deze en nog veel meer dingen hebben één klein jaar met de bijen mij gegeven. Bijen bevlogen deze aardbol al vele

jaren voordat wij voor het eerst een grot uitkropen. Dit soort lessen draagt de natuur al sinds het begin der tijden met zich mee. Het enige wat er verder nog nodig was, was mijn aandacht. Mijn jaar met de bijen was een gelukzalig avontuur van verbinding, bewustwording en een les in nederigheid tegenover de enorme veerkracht en intelligentie die al het leven om ons heen bezit. Bovenal bracht het een overweldigend besef van dat wij de natuur om ons heen nodig hebben. Dat wij de natuur zijn. Opgroeiend tussen vier muren, omringd door schermen groot en klein, in constante verbinding met mensen over de hele wereld en de technologie die dat allemaal mogelijk maakt, heeft de Westerse mens een bubbel gecreëerd geheel los van zijn biologische omgeving. We luisteren niet meer naar onze natuur, zoals een puberaal kind dat niets meer te maken wil hebben met de moeder die het liefdevol heeft grootgebracht. De psychologische problemen die uit deze ontkoppeling van onze natuur voortkomen, hebben op steeds jongere leeftijd impact op ons leven.

ONLOGISCHE LESSEN

Ik spreek hier over de Westerse mens, omdat er nog legio voorbeelden te

geven zijn in andere delen van de wereld, waar men nog wel in verbinding met zijn directe omgeving - de natuur - leeft. Te vrezen valt echter dat deze mensen hun manier van leven niet in stand kunnen houden, als de Westerse mens zijn positie als onderdeel van de natuur blijft verloochenen. Uit recent onderzoek van Oxfam Novib is gebleken dat de rijkste tien procent van de wereld, hoofdzakelijk levend in Westerse landen, verantwoordelijk is voor meer dan de helft van de uitstoot van de broeikasgassen die verantwoordelijk voor de verwoesting van ons klimaat.

De structurele verwoesting van onze globale leefomgeving en onze eigen mentale gezondheid zouden voor ieder rationeel wezen voldoende moeten zijn om op zoek te gaan naar antwoorden op de vraag: “Hoe dan anders?” Hoe bouwen we een nieuw systeem dat recht doet aan onze natuur? Hiervoor zullen we onze relatie met de natuur en onszelf moeten herontdekken. Bovendien moeten we sommige lessen die we onze kinderen nu van jongs af aan nog bij brengen, durven loslaten. Deze lessen zijn in de ogen van onze kinderen vaak al onlogisch. Wellicht omdat zij nog dicht bij onze natuur staan?

© FOTO BIANCA ACKERMAN

VERWONDERING

Gelukkig voor iedere puber, hoe koppig en vervelend deze ook is geweest, is de liefdevolle moeder altijd vergevingsgezind en verwelkomend. Bovendien blijkt ze vrij wijs. Het enige wat wij hoeven te doen is observeren en lering trekken uit wat ze ons laat zien. Als wij de volgende generaties, en daarmee onszelf, een eerlijke kans op een gelukkig en gezond leven willen beiden, zullen we moeten leren luisteren. Niet naar onze (aangeleerde) overtuigingen, maar naar Moeder Natuur en de lessen die zij ons te leren heeft.

Deze lessen lijken onuitputtelijk voor wie zich kan blijven verwonderen. Verwondering is een kwaliteit die we als kind allemaal bezitten. Deze kwaliteit is een noodzakelijke voorwaarde voor iedere goede filosoof. De volgende stap is het bevragen van deze verwondering en de realiteit. Wederom een handeling die jonge kinderen ten overvloede laten zien. Je zou dus kunnen stellen dat ieder mens van nature een filosofische houding aanneemt. Filosoferen tijdens de opleiding, van jongs af aan, is dus niet zozeer het aanleren van een kwaliteit, maar

het aanwakkeren, behouden en ontwikkelen van de natuurlijke houding die wij als mens bezitten.

Verwondering is essentiële houding voor een wezen dat zich in een groot aantal aspecten op een keerpunt in zijn (natuurlijke) ontwikkeling bevindt en dus in zijn groei keer op keer tegen problemen aanloopt, die hij nooit eerder heeft ontmoet. Toch lijkt bij velen, tegen de tijd dat ze het educatiesysteem zijn doorgerold en hun plek op de arbeidsmarkt af gaan dwingen, van die verwondering weinig meer over te zijn.

Als wij onszelf en onze omgeving willen redden, zal filosoferen over - en in - de natuur een prominente plaats moeten krijgen in ons educatiesysteem. Dat zal een permanente verandering teweeg brengen in ons denken en onze relaties. Op deze verandering kunnen wij een meer symbiotisch systeem bouwen, dat gebaseerd is op vertrouwen, verwondering en wederkerigheid. Dit zijn essentiële aspecten van het leven, die we allemaal van nature bezitten. P

NIEUWS UIT DE HTF

ONDERWIJSLOCATIE

DALTONLAAN

De laatste periode van het vorige studiejaar bleek het, na een gedwongen periode van online-onderwijs, mogelijk om weer op locatie onderwijs te verzorgen. Vanaf april 2021 kon de HTF onderwijsfaciliteiten huren bij MBO Utrecht, in twee gebouwen aan de Daltonlaan. Ook bij de start van het studiejaar 2021/2022 kon de HTF weer terecht op deze locatie, zij het in een ander gebouw. We zijn hier blij mee, want we zijn van mening dat onderwijs, en zeker filosofieonderwijs, in de fysieke nabijheid van docent en medestudenten genoten dient te worden. Vanaf 1 januari kan de HTF weer terecht aan de reguliere locatie aan de Vondellaan 174 in Utrecht.

START PREMASTER

Dit studiejaar is aan de HTF de premaster Toegepaste Filosofie van start gegaan. De premaster is een eenjarige opleiding van 30 EC die studenten met een bachelordiploma in een verwante studierichting voorbereidt op de master Toegepaste Filosofie. Er is gestart met een groep van 14 studenten. De colleges van de premaster worden gegeven op maandagavond en onregelmatig op zaterdagochtend. Coördinator is Sjoerd Slagter. Docenten zijn: Joep Dohmen, Daniël Doodkorte, Sandra Geelhoed, Jos Kessels, Arjo Klamer, Marjan Slob en Jan Vorstenbosch.

BACHELOR OF EDUCATION

Vlak voor de zomervakantie (26 mei 2021) heeft de NVAO laten weten akkoord te gaan met ons verzoek om afgestudeerden van afstudeerrichting Onderwijs de graad 'Bachelor of Education' (BEd) toe te kennen. Deze machtiging tot graadverlening zal worden opgenomen in DUO en het CROHO-register.

AFSTUDEERDERS

De afgelopen tijd zijn drie studenten afgestudeerd aan de HTF. Alle drie in de richting Bestuur, Economie en Duurzaamheid.

MARIANNE SCHEEPER afstudeerwerk: 'Beweging van traditioneel naar digitaal leiderschap'. Over de betekenis van ethische aspecten en onderliggende waarden voor de houding, het gedrag en het leiderschap van projectmanagers tijdens de digitale transformatie.

FREDDY TER BRAAK afstudeerwerk: 'Normatieve professionals en moderne managementsystemen samen in lerende organisaties'. Freddy constateert: "Om als normatieve professional autonoom te kunnen blijven, is het nodig om weer te kijken naar de rol van deugden en deugdeethiek."

JUDY HOEKSTRA afstudeerwerk: 'De morele dimensies van vrijwilligerswerk'. Over de sociale, economische en maatschappelijke waarde van vrijwilligerswerk op de Recycle Boulevard Leeuwarden in een circulaire economie.

In de komende nummers van Phronèsis besteden we meer aandacht aan deze afstudeeronderzoeken besteden.

Babette Rump

Dr. Babette Olga Rump is arts Maatschappij + Gezondheid, profiel infectieziektebestrijding. Zij combineert haar medische basis met ethiek (moraalfilosofie) om ethische vragen te stellen in het belang van het publieke welzijn. Net als voormalig HTF-docent André Krom heeft Babette bij het RIVM aan ethische vraagstukken gewerkt. Tijdens de coronapandemie was ze o.a. werkzaam voor de GGD-en de Gezondheidsraad.

© FOTO BABETTE RUMP

“Als toegepast filosoof ben je op zoek naar olifantenpaadjes”

Interview met arts en ethica Babette Rump

Door: Alex Passchier

In de hoogtijdagen van de coronapandemie zaten medici goed in het zadel. Filosofen hadden het nakijken, letterlijk en figuurlijk. Had dat anders gekund, had dat anders moeten? Wat is eigenlijk de rol van een toegepast filosoof in de publieke gezondheid? Ik sprak hierover met Babette Rump, arts Maatschappij en Gezondheid.

Vertel eerst iets over jezelf: wie ben je en wat doe je?

“Ik heb geneeskunde gestudeerd en ben gespecialiseerd in het bestrijden van infectieziekten. Dat doe ik buiten het ziekenhuis, in de maatschappij. Ik kijk naar hoe het belang van een geïnfecteerd persoon zich verhoudt tot het belang van anderen. Toen ik met dat werk begon, kreeg ik steeds meer waarde-vragen en waarom-vragen: ethische vragen. Daarop heb ik subsidies gezocht om deze vragen te onderzoeken. Uiteindelijk heb ik diverse ethiekprojecten gedaan, heb ik een pre-master filosofie gevolgd en ben ik bij het RIVM gepromoveerd op het onderwerp ethisch verantwoorde zorg aan mensen die dragers zijn van een resistente bacterie.”

Heeft jouw beweging naar de filosofie je veranderd?

“Ja, heel erg. Ik had het niet zien aankomen, maar ik ben een pad op gegaan dat geen terugweg kent. Terwijl ik mij in de ethiek verdiepte, begon ik te begrijpen hoe de geldende principes mijn vak als arts bepaalden en hoe deze mijn den-

ken kleurden. Ik begon het belang van de waarom-vraag in te zien en vanzelfsprekendheden ter discussie te stellen. Inmiddels zie ik mezelf de witte jas en de stethoscoop niet meer oppakken. Als uitvoerend arts ben je heel handelingsgericht. Dat gaat bij mij niet altijd goed samen met ethische reflectie.”

“Ik ben een pad op gegaan dat geen terugweg kent.”

Maar klinisch artsen hebben toch ook vaak genoeg te maken met ethische vraagstukken?

“Uiteraard, maar impliciet. Op de vrijdagmiddag is er misschien ruimte voor een moreel beraad, maar ik ervaar die dingen al op de maandagmorgen.”

“Kijk, het verschil zit 'm hierin. Aan de ene kant heb je wat wij 'spreekkamerethiek' noemen. Dat gaat over een ethische kwestie betreffende één patiënt. Bijvoor-

beeld over de basisprincipes van de biomedische ethiek van Beauchamps en Childress, zoals respect voor autonomie en het schadebeginsel. Artsen worden daarin geschoold en de ethiek zit ingebakken in hun handelen. Aan de andere kant heb je de public health ethics. Dat is het domein waarin infectiebestrijding plaatsvindt: het publieke domein. Je kiest niet tussen enkele alternatieven waarin je het belang van een patiënt afweegt, maar je hebt een spectrum aan keuzes die allemaal invloed hebben op de publieke gezondheid. Kijk bijvoorbeeld naar de dialoog over dwang en drang rondom de coronavaccinatie. De ethische keuzes gaan over veel meer dan alleen het medische belang van een persoon. Deze keuzes gaan over de hele samenleving."

Wat is volgens jou de toegevoegde waarde van een toegepast filosoof in deze complexiteit van public health ethics?

"Toegepaste filosofen kunnen expliciteren en structuur aanbrenge(n) in ethische denkprocessen en besluitvorming. Het gaat om het kunnen pinpointen waar de wetenschap stopt en waar het waardeoordeel begint. Welke onderliggende vooraannames zitten daaraan vast en passen die daar wel? Tijdens corona gaat het vaak over solidariteit. Maar hoe verhoudt solidariteit zich tot andere waardes als vrijheid? En wat verstaan we eigenlijk onder solidariteit? Is solidariteit iets principieel nastrevenswaardigs of is het eerder welbegrepen eigenbelang?"

"Dat zijn vragen die nu nog moeilijk gesteld kunnen worden. In Nederland zijn we hande-

lingsgericht: we nemen graag besluiten. Natuurlijk wordt er goed nagedacht door instanties als het RIVM, de Gezondheidsraad en het ministerie. Maar de ethische afwegingen blijven vaak impliciet. En dat maakt het moeilijk kritisch te zijn en je af te vragen of we het juiste doen. We hebben een ethisch denkkader nodig voor beslissingen in de publieke gezondheid."

Dat klinkt als pionieren. Klopt dat?

"Ja, dat denk ik wel. Ik ben blij dat ik een beroepsmatige basis als medisch specialist heb. Dat maakt het makkelijker om in debat te gaan met het beslissende werkveld. Ik kan me voorstellen dat een pure filosoof bedreigender aanvoelt."

Welk advies heb jij voor toegepaste filosofen die net als jij

© FOTO: OLIFANTENPAADJES, JAN DIRK VAN DER BURG

aan het pionieren zijn, in welk werkveld dan ook? Waar moeten we rekening mee houden?

"Wees je bewust van de speelruimte die je als filosoof of ethicus hebt om vragen te kunnen stellen. Het veld waarin ik werkzaam ben, de infectiebestrijding, is behoorlijk gereguleerd door middel van regels, protocollen, hiërarchieën en (bedrijfs)culturen. Als je de spelregels daarvan niet onderkent, loop je het risico dat je jezelf buitenspel zet."

"Een mooi voorbeeld hiervan komt uit het ziekenhuis. Ik wilde daar het gesprek op gang brengen over het isoleren van mensen met een resistente bacterie en over hoe we deze mensen willen verzorgen. Je kunt je namelijk echt afvragen of hier een aangepaste behandeling gerechtvaardigd is. Gaandeweg kwam ik tot de conclusie dat wanneer je een groep betrokken zorgverleners bij elkaar zet, er aan het woord van de hoogleraar vaak veel waarde wordt toegekend. De onderlinge hiërarchische verhoudingen staan een vrij gesprek en open ethische reflectie vaak in de weg. Wij hebben toen van de ethische vraagstukken cartoons gemaakt en deze opgehangen. Daarmee deden we een beroep op de non-verbale intuïtie van de zorgmedewerkers en ontweken we de verbale hiërarchie. Ik zie die cartoons als olifantenpaadjes waarmee we om de bestaande structuren heen bewegen. Als toegepast filosoof be je op zoek naar zulke olifantenpaadjes."

**"Organisaties zitten niet
altijd te wachten op
medewerkers die in het
openbaar ethische
reflectie toepassen."**

En als je al buitenspel staat, wat doe je dan? Ik denk bijvoorbeeld aan het OMT, waar filosofen of ethici nauwelijks aan het woord kwamen.

"Tsja, dat is heel moeilijk. Tegelijkertijd begrijp ik dat ook wel. Ik denk dat het te maken heeft met het nemen van beslissingen. Verantwoordelijkheid dragen voor moeilijke beslissingen is echt heel pittig. Mensen die dergelijke keuzes moeten maken, hebben zekerheid nodig. Dan is het heel vervelend als mensen gaan tornen aan de fundamenteën van jouw zekerheid. En dat is toch wat ethici en toegepast filosofen doen, zij het dan met de beste intenties."

"Er zijn nou eenmaal momenten waarop er geen ruimte is voor vragen en daar moet je als toegepast filosoof mee om kunnen gaan. Waar ik wel enorm van geschrokken ben, is dat er überhaupt geen ethisch kader of draaiboek klaar lag voor code zwart. We zagen deze pandemie van verre aankomen en we hebben een enorme kans laten liggen om ons voor te bereiden op ethische vraagstukken."

Dus het gaat eigenlijk ook om timing. De toegepast filosoof doet voorbereidend werk als het rustig is, zodat beslissers in the heat of the moment betere keuzes kunnen maken?

"Inderdaad. En evalueren natuurlijk, als de grootste drukte voorbij is. Hebben we inderdaad de juiste keuzes gemaakt? En zo niet: welke waarden zijn met elkaar in conflict geraakt? Hadden we de waarden wel scherp en wat leren we daarvan voor nu en voor de toekomst?"

Preventie en evaluatie. Klinkt logisch, maar toch voelt dat onbevredigend. Je wilt toch ook tijdens de crisis van invloed zijn? Denk bijvoorbeeld aan Marli Huijter die na de sluiting van de verpleeghuizen al snel met een publieke filosofische reflectie kwam over kwaliteit van leven.

"Ja, daar zeg je wat. Ik vond dat een heel

© FOTO: GRAHAM RUTTAN

mooi stuk. Misschien is dit de vraag: in hoeverre kun je jezelf in de publieke ruimte uiten terwijl je als ethicus of toegepast filosoof in dienst bent van een organisatie of instantie? Organisaties zitten niet altijd te wachten op medewerkers die in het openbaar ethische reflectie toepassen. Natuurlijk wil de ethicus in mij het maatschappelijke gesprek op gang brengen, maar tegelijkertijd ben ik ook gebonden aan de belangen van mijn werkgever. Ik weet niet hoe dat is in de zakelijke wereld, maar in de gezondheidszorg moet je daar echt mee om kunnen gaan.”

“En ik zal je eerlijk zeggen dat ik dat ook moeilijk vind hoor. Het lijkt nu of er maar twee smaken

zijn: je gaat of aan de zijlijn heel hard roepen of je doet mee. Maar als je meedoet, doe je dat volgens de regels van het spel. En beide smaken zijn het eigenlijk net niet. Daar ligt volgens mij dé uitdaging voor het vak van toegepast filosoof: het verwerven van een autonome, onafhankelijke positie om ethische reflectie te bevorderen.” P

Alex Passchier

Alex zit in het 4e jaar van de HTF en werkt als communicatieadviseur in de ouderenzorg. Daarnaast is hij actief op het snijvlak van video games, filosofie en communicatie.

#maakwerkvanfilosofie

HTF Hogeschool voor Toegepaste Filosofie

HTF

UTRECHT | DEELTIJD | MAATWERK | VERSNELD | LAAG INSTELLINGSTARIEF | ERKEND | LESBEVOEGHEID
FILOSOFIE EN BURGERSCHAP | KLEINSCHALIG | BLENDED LEARNING | LOSSE MODULES ALS PROEFPERIODE

De HTF is de eerste beroepsopleiding in Toegepaste Filosofie in Nederland. In een zgn. 'vloeibare samenleving' zijn normatieve en narratieve professionals nodig die goed kunnen analyseren, conceptueel kunnen denken en die niet-filosofen kunnen helpen met complexe problematiek in de dagelijkse praktijk. De HTF leidt op tot Toegepast Filosoof op het gebied van o.a. bestuur, economie, duurzaamheid en media. De opleiding Onderwijs leidt op tot docent met een 2e graads bevoegdheid Filosofie en Burgerschap.

- BACHELOR EN (PRE)MASTER TOEGEPASTE FILOSOFIE

- ONDERWIJS DOCENT FILOSOFIE EN BURGERSCHAP
2E GRAADS BEVOEGD

- LOSSE MODULES / VRIJE STUDIERICHTING / TUSSENJAAR

NVAO
INSTELLINGSREVIEW

Filosofen zijn, in tegenstelling tot het
wijdverbreide oordeel, niet de
brandweermannen van brandende problemen,
maar de brandstichters ervan.

- Hans Kudzusz

De nieuwe NBA-voorzitter is een filosoof

Accountant, NBA-platform voor accountants en professionals
(18 augustus 2021)

Filosofie op straat

Filosofie is overal. Deze rubriek bevat voorbeelden van filosofie in het dagelijks leven. Kom je zelf een goed voorbeeld van 'filosofie op straat' tegen? Stuur het aan de redactie en wij plaatsen het hier (phronesis@hogeschoolvoortoegepastefilosofie.nl).

Ethici zijn contact met de realiteit kwijt, vindt filosoof René te Bos

(Trouw, 26 augustus 2021)

